

MINNATDORCHILIK NUTQIY AKTLARIDA LOKUTSIYA VA ILLOKUTIV MAQSADNING IFODALANISHI

Mirjalol Olimovich Ziyayev

Teacher

"Mendeleev" Private School

Fergana, Uzbekistan

Annotatsiya:

Ushbu ilmiy ishda “Minnatdorchilik nutqiy aktlarida lokutsiya va illokutiv maqsadning ifodalanishi” mavzusi tadqiq etiladi. Nutqiy aktlar, jumladan, minnatdorchilik, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar va muloqot jarayonida muhim o'rin tutadi. Minnatdorchilik nutqiy akti, nafaqat shaxsiy his-tuyg'ularni ifodalash, balki jamiyatda ehtirom va hurmatni ko'rsatish vositasi sifatida ham qaraladi. Ushbu ishda minnatdorchilik nutqi lokutsiyaviy va illokutiv aspektlarda tahlil qilinadi, ya'ni nutqning yuzaga kelishi va uning amalga oshirish maqsadlari ko'rib chiqiladi. Lokutsiya — nutqning mazmuni va uni ifodalovchi til vositalari, illokutiv maqsad esa nutqni ishlatishdan ko'zlangan maqsadlarni anglatadi. Minnatdorchilikda bu ikkala aspektning o'zaro aloqasi va ahamiyati tahlil etilib, nutqdagi harakatlar va ularning ijtimoiy funktsiyalari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Minnatdorchilik, nutqiy aktlar, lokutsiya, illokutiv maqsad, tilshunoslik, kommunikatsiya, ijtimoiy aloqalar, nutq strukturalari, pragmatika, til va jamiyat.

Kirish

Nutqiy akt nazariyasida lokutiv akt so'zlash nutqiy harakati sifatida talqin qilinadi. M.Hakimovning fikricha, “So'zlash akti lokutiv aktning namoyon bo'lishidir,” “so'zlash aktlarida bayon qilingan axborot nazarda tutilmaydi, balki so'zlovchi nutqiga xos talaffuz akti e'tiborga olinadi. Lokutiv akt so'zlash qoidasiga aloqador faoliyat ko'rinishlari bilan bog'lanadi... Fonetik, leksik va sintaktik birliklarning so'zlovchi tomonidan me'yoriy talaffuz jarayoni lokutiv akt deb qaraladi. Lokutiv aktning mohiyati jumlaning ma'lum grammatik qoidalar yordamida talaffuz qilinishi bilan oydinlashadi”[1].

Sh.Safarov ham lokutiv aktning so'zlash akti ekanligini ta'kidlaydi. U lokutiv aktga quyidagicha tavsif beradi: “Biz muloqot jarayonida mazmundor lisoniy kalimani yaratamiz va uni talaffuz qilish yo'li bilan nutqiy faoliyat bajaramiz, xuddi shu faoliyat ijrosi lokutsiya yoki lokutiv aktdir (locutionary act). Agarda biror bir

sabab bilan (tilni bilmaslik, gung bo‘lish) mazmundor gap tuzilmasa va u talaffuz etilmasa, lokutiv harakat yuzaga kelmaydi” [2].

Anglashiladiki, lokutsiya so‘zlash, nutqiy aktning talaffuz qilinishini anglatuvchi tushunchadir.

Muloqot jarayonida so‘zlovchining minnatdorlik hissi og‘zaki va yozma tarzda bayon etiladi. Minnatdorchilik nutqiy aktlari hissiy munosabat ifodalashiga ko‘ra ekspressiv akt turi bo‘lganligi sababli ham so‘zlovchining minnatdorlik hissi asosiy hollarda so‘zlash, og‘zaki bayon qilish tarzida bildiriladi. Minnatdorlik hissining bu tarzda bildirilishi natijasida ushbu aktning lokutiv xususiyati namoyon bo‘ladi.

Og‘zaki nutqda minnatdorchilik nutqiy aktlarining lokutiv xususiyati bevosita namoyon bo‘lsa, yozma nutqda muallif nutqida aytmoq, bayon qilmoq, demoq, gapirmoq, pichirlamoq kabi nutq fe‘llari yordamida bilvosita yuzaga chiqadi. Masalan:

1. – **Rahmat sizlarga**, ketgan vaqtlaringizga rozi bo‘linglar, – **dedi** biri. (Q.Kenja. “Palaxmon toshlari”)

2. – Rahmat. – Dobrotvorsev biroz jim qolib, yana **gapirdi**. (A.Muxtor. “Opa-singillar”)

3. Sayfiddin aka qotib qoldi. U qishda qora jiyrondan ayrilib qolganida bolasi o‘lgandek qayg‘urgan edi. Hozir mana shu oppoq otni ko‘rdi-yu, uning asil zot tulporlardan ekanini, bo‘yni ingichka, iligi to‘qligini darrov payqadi. Ha, u otni sevar edi, otni qadrlashni ham bilardi. Bu tulporning bahosi kamida uchta “Volga” bahosiga tengligini chamaladi. Agar hozir hech kim bo‘lmaganida u do‘stini bag‘riga bosgan, ko‘zidan yosh chiqib ketgan bo‘lardi. Ammo atrofdagi odamlar o‘ziga qarab turgani uchun unday qilmadi. Do‘stiga qarab **pichirladi**:

– **Rahmat. Yaxshi kunlaringda xizmat qilay!** (O‘.Hoshimov. “Nur borki, soya bor”)

4. Ergash quruchilar nomidan so‘zlagan javob nutqida qurilishning dastlabki ishlarini bajarishga g‘ayrat bilan yordam berganlari uchun shahar mehnatkashlariga rahmat **aytdi**... (A.Muxtor. “Opa-singillar”)

Muallif minnatdorchilik nutqiy aktiga salbiy munosabatni qo‘shish uchun ba‘zan shang‘illamoq, to‘ng‘illamoq, ming‘irlamoq kabi nutq fe‘llaridan foydalanadi. Qiyoslang:

– Bugun senga shirguruchning eng mazali joyidan obqo‘ydim.

– **Rahmat, Masha xola!** – Sherzod ham dilkashlik bilan **shang‘illadi**. – Saryog‘ini ikki hissa bersangiz ham yo‘q demayman. (O‘.Hoshimov. “Nur borki, soya bor”)

Xullas, minnatdorchilik nutqiy aktlarining lokutiv xususiyati ularning talaffuz qilinishi asosida namoyon bo‘ladi. Minnatdorchilik nutqiy aktlari talaffuz qilinmaganda lokutiv xususiyatga ega bo‘lmaydi. Shu sababli ayrim manbalarda ushbu nutqiy akt fatik harakatni (qisqa suhbat) aks ettiruvchi akt sifatida tavsiflanadi. Masalan, I.Varfolomeyeva minnatdorchilik ifodalash harakatini fatik muloqot doirasiga kirishini va kommunikativ marosimlarning ko‘pgina xususiyatlariga egaligi, asosiy ijtimoiy maqsadi muloqot ishtirokchilari o‘rtasida do‘stona muhitni yaratish va qo‘llab-quvvatlash ekanligini ta’kidlaydi [3].

Nutqda minnatdorchilik nutqiy aktining lokutiv xususiyati reallashar ekan, bir vaqtda illokutiv belgisi ham yuzaga chiqadi. Boshqacha aytganda, bu belgilar bir-biridan ajralgan holda namoyon bo‘lmaydi. So‘zlovchi minnatdorchilik nutqiy aktini talaffuz qilar ekan, u orqali kommunikativ maqsadini ham namoyon qiladi. Nutqiy aktning so‘zlovchi kommunikativ maqsadi bilan bog‘liq jihati pragmalingsvistikada illokutsiya deb ataladi.

Pragmalingsvistikada nutqiy aktlarda illokutsiyaning ifodalanishi, uning turli nutqiy aktlardagi mohiyatini o‘rganish muhim masalalardan biridir. J.Ostin tomonidan taqdim etilgan nutqiy akt nazariyasida illokutiv akt tushunchasi asosiy tushunchalardan biri sanaladi. J.Ostin illokutiv akti nutqiy aktda so‘zlovchi niyatini aks ettiruvchi akt sifatida tavsiflagan [4].

Sh.Safarovning fikricha, “Illokutiv akt bevosita muloqot strukturasi, ishtirokchisi, kommunikatsiyani maqsadli va mazmunli ko‘chishini ta’minlovchi nutqiy faoliyat bo‘lagi” [5]dir. Shu jihatdan nutqiy aktlarning mazmun mohiyatini oldindan belgilab beruvchi kommunikativ maqsad va uning turlarini aniqlash, xususiyatlarini ochib berish muhim.

Har qanday nutqiy akt so‘zlovchining muayyan kommunikativ maqsadini aks ettiradi. M.Hakimovning ta’kidlashicha, “So‘zlovchi har qanday nutqiy aktda nimanidir aytishni maqsad qiladi, bu maqsad tinglovchi tasavvurida nima uchun hamda nima niyat bilan so‘zlanayotganligini his etishdan iboratdir. Bayon qilingan axborot mazmunini anglash va uning referensial ma’nosini tinglovchi tasavvuridagi nutq predmetiga xos denotativ ma’noga muvofiq kelish yoki kelmasligi natijasida matn semantik tuzilmasida informativ – iltimos va buyruq, va’da va talab kabi nutqiy aktlar yuzaga chiqadi” [6] Minnatdorchilik nutqiy aktlari ham so‘zlovchining muayyan kommunikativ maqsadi asosida shakllanuvchi nutqiy akt sanaladi.

Tilshunoslar minnatdorchilik nutqiy aktlarida illokutiv maqsadning ifodalanishini turlicha talqin qilishadi. Tilshunoslikda nafaqat minnatdorchilik nutqiy aktlarining illokutiv maqsadini belgilashda, balki bu turdagi nutqiy aktlarni biror bir sinfga birlashtirishda ham turli qarashlar kuzatiladi. Masalan, J. R. Serl

minnatdorchilik nutqiy aklari insonning ruhiy holatini aks ettirishi, shu jihatdan bu turdagi nutqiy aktlar ekspressivlar sinfiga kirishini ta'kidlaydi va uning illokutiv maqsadi muayyan propozitsional mazmun doirasida samimiylilik sharti bilan vaziyatga bildirilgan insonning psixologik holatini ifodalashdan iborat ekanligini qayd etadi [7]. Olim ingliz tilida ekspressivlarni ifodalashning namunaviy fe'llari sifatida "thank" (minnatdorchilik bildirmoq), "congratulate" (tabriklamoq), "apologize" (kechirim so'ramoq), "condole" (hamdardlik bildirmoq), "deplore" (achinmoq), "welcome" (xush kelibsiz) kabilarni ko'rsatgan[8].

K.Bax ham illokutiv maqsadlarni aks ettiruvchi nutqiy aktlarni fe'llar asosida sinflarga birlashtirish masalasini ilgari surgan. Shunga ko'ra u konstativlar (ma'qullash, tasdiqlash, e'lon qilish, javob akti, rozilik bildirish, taxmin qilish, inkor etish, xabar berish va boshqalar); direktivlar (maslahat, tanbeh, iltimos, taqiq, buyruq, ruxsat, iltimos, talab, ogohlantirish va boshqalar); komissivlar (garov, va'da, qasamyod, xizmatlar taklifi va boshqalar); tan olish (kechirim, hamdardlik bildirish, tabriklash, salomlashuv, minnatdorchilik izhori, taklifni qabul qilishga rozilik bildirish kabilarni)ni ajratadi [9].

Ko'rinadiki, K.Bax minnatdorchilik nutqiy aktlarini tan olish nutqiy aklari sinfiga kiritgan.

D. Vunderlix esa minnatdorchilik nutqiy aktlarini satisfaktivlar sinfiga kiritadi [10]. Satisfaktivlarning illokutiv maqsadi nutq ishtirokchilarining ruhiy holatini aks ettirishdan iboratdir. Bu yondoshuvda satisfaktivlarni ekspressivlar sifatida qabul qilish mumkin.

J. Lich minnatdorchilik nutqiy aktlarini konviviallar sinfiga kiritadi. Bu sinfga mansub nutqiy aktlar taklif qilish, salomlashuv, tabriklash, minnatdorchilik bildirish kabilarni qamrab oladi. Konvivialarning illokutiv maqsadi xushmuomalalikni o'rnatish va uni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan kommunikatsiyaning ijtimoiy maqsadlaridan biri – minnatdorchilik bildirishga muvofiq keladi [11].

Tilshunoslikda keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlarning ayrimlarida minnatdorchilik nutqiy aklari ekspressivlar sinfiga kiritilganligi kuzatiladi. Xususan, I.Kivenko ingliz badiiy diskursida ifodalangan minnatdorchilik nutqiy aktlarini tahlil qilgan ekan, ularda nutq egasining hissiy munosabati ifodalanganligini asoslaydi. Shunga ko'ra tadqiqotchi bu tipdagi nutqiy aktlarni ekspressiv nutqiy aktlar sinfiga kiritadi [12].

Xulosa qilish mumkinki, tilshunoslikda minnatdorchilik nutqiy aktlarini yagona nutqiy akt sinfiga birlashtirish masalasida yakdillik mavjud emas. Shunga qaramay, aytish mumkinki, bu nutqiy akt so'zlovchining o'zga bir insonning hatti-harakatidan minnatdorlik tuyg'usini his qilishini aks ettirishiga ko'ra inson ruhiyati

bilan bog'liq holda sodir etiladi. Shu jihatdan mazkur nutqiy akt turining inson hissiyotlarini aks ettiruvchi ekspressivlar sinfiga kiritilishi to'g'ri bo'ladi.

Tilshunoslikda minnatdorchilik nutqiy aktlarida illokutiv maqsadning ifodalanishi masalasida ham turlicha fikrlar ko'zga tashlanadi. Jumladan, I.Kivenko minnatdorchilik nutqiy aktlarining illokutiv maqsadi quyidagilardan iborat bo'lishini ta'kidlaydi:

1) insonning xulq-atvori yoki xatti-harakatiga ijobiy javob reaksiyasini bildirish:

- 2) muloqotdoshiga samimiy munosabat bildirish;
- 3) adresat harakatlariga ijobiy baho berish;
- 4) ziddiyatsiz va uyg'un muloqotni qo'llab-quvvatlash;
- 5) ijtimoiy tenglikni saqlash.

Bizningcha, ushbu kommunikativ maqsadlar quyidagilar bilan to'ldirilishi lozim:

1) nutqiy muloqotdan, sodir etilgan biror bir voqea-hodisa, ko'rsatilgan yordam, ehtiromdan yoki yashash tarzi va shu kabilardan qoniqish, shukronalikni namoyon qilish;

2) muloqot ijobiy ruhda kechishiga nutqiy ta'sir ko'rsatish, uning do'stona munosabatda o'tishiga erishish;

3) muloqot jarayonini yumshatish, uni salbiy oqibatlardan himoya qilish;

4) muloqot odobi, nutqiy etiket qoidalariga rioya qilishni namoyish qilish kabilar.

Minnatdorchilik nutqiy aktlarida qanday illokutiv maqsad ifodalanishini aniqlash uchun quyidagi she'riy matnni tahlil qilamiz:

Rahmat, qo'llarimdan tutganing uchun,

Tashakkur! Qorlarda kutganing uchun. (G.Asqarova. "She'rlar")

Birinchi misrada nutqiy aktning semantik-sintaktik jihatdan shakllantirishga xizmat qilgan birlik rahmat so'zi bo'lib, minnatdorchilik ma'nosini ifodalaydi. Nutqiy aktdagi boshqa birliklar ushbu so'zning tinglovchiga nima sababdan qo'llanganligiga aniqlik kiritishga xizmat qilgan. Demak, bu o'rinda rahmat so'zi illokutiv vazifa bajarmoqda, ya'ni mana shu birlik orqali nutqiy aktda so'zlovchining qanday kommunikativ maqsadi aks etganligini bilish mumkin bo'ladi.

Keyingi misrada bu vazifani tashakkur birligi o'z zimmasiga olgan. Rahmat va tashakkur birliklarining semantik xususiyati hamda nutqiy aktlarni shakllantirganligini inobatga olib, har ikki misrada so'zlovchining minnatdorchilik hissinin bayon qilish maqsadi ifodalangan deb hisoblash mumkin.

Anglashiladiki, “nutqiy aktlar so‘zlashuvchilarning asosiy maqsad va niyatini ifodalovchi asosiy mazmuniy struktura sifatida namoyon bo‘ladi va muloqotning mazmun mundarijasini belgilash uchun xizmat qiladi” [14]. Minnatdorchilik nutqiy aktlaridan ko‘zlangan bosh illokutiv maqsad esa so‘zlovchining emotsional holatini aks ettirish, unda hosil bo‘lgan minnatdorlik hissini bayon qilishdan iboratdir. Ammo so‘zlovchi minnatdorchilikni ifodalovchi bu turdagi vositalardan faqat formal marker sifatida foydalanganda minnatdorlik hissini aks ettirish maqsadi ko‘zda tutilmaganligi seziladi.

Shu jihatdan minnatdorchilik nutqiy aktlarida illokutsiya, ya’ni kommunikativ maqsadning ifodalanishida quyidagi holatlar ko‘zga tashlanadi:

1. Minnatdorchilik nutqiy aktlari semantik-sintaktik strukturasi mohiyatidan kelib chiqqan holda intensiya ifodalanadi.

2. Minnatdorchilik nutqiy aktlari semantik-sintaktik strukturasi mohiyatiga zid tarzda boshqa intensiyalar ifodalanadi.

Insonning o‘zida hosil bo‘lgan minnatdorlik hissini namoyish qilish maqsadi minnatdorchilik nutqiy aktlari orqali yuzaga chiqqanda nutqiy akt semantik-sintaktik strukturasi va uning illokutiv belgisi bir-biriga muvofiq bo‘ladi. Ammo har doim ham minnatdorchilik nutqiy aktlarida insonning minnatdorlik hissi aks etavermaydi. Masalan, nutq egasi minnatdorlik nutqiy akti orqali e’tiroz yoki raddiya bildirishni maqsad qilganda nutqiy aktning illokutiv belgisi uning asl mohiyatiga mos bo‘lmaydi. Quyidagi matnga e’tibor qaratamiz:

Mansur boshini egib turdi-turdi-da, birdan intilib, uning iyagi ustiga chunon urdiki, muovin baayni sakrab tushib, qoyaga suyanib qoldi. Mansur yana olg‘a bosgandi, Shoto‘ra uni quchib ushladi.

– Ho‘v, ho‘v, esingni yig‘, uka... Mast-past emasmisan? Yo‘q, og‘zingdan hidi kelmayapti. Mansur endi Shoto‘raga tikilib qoldi-da, basharasiga tuflab yubordi. Shoto‘ra birdan tislani ketib, qo‘llarini osiltirgancha tek qoldi. So‘ng chuqur ho‘rsindi-da:

– **Ha, rahmat, uka,** – dedi. Keyin bir changal qor olib, yuzini ishqay boshladi. (Sh.Xolmirzayev. Saylanma)

Ushbu matnda tasvirlangan voqelik so‘zlovchining o‘ziga nisbatan sodir etilgan salbiy xatti-harakatdan norozi bo‘lganligini anglatadi. Bunday vaziyatda aytilgan rahmat, albatta, minnatdorchilikni ifodalashga xizmat qilmaganligi aniq. So‘zlovchi bu o‘rinda e’tirozini minnatdorchilik nutqiy akti orqali bildirgan.

Yuqorida ta’kidlanganidek, bunday minnatdorchilik nutqiy aktlarining semantik-sintaktik strukturasi va illokutiv xususiyati bir-biriga muvofiq bo‘lmaydi. Lekin shunga qaramay, Sh.Safarov qayd etganidek, “... gap struktur-semantik

mundariyasi va uning illokutiv imkoniyatlari o'rtasida tizimiy bog'liqlik mavjudligini e'tirof etmoq kerak. Agarda shunday bog'liqlik bo'lmaganda, tinglovchiga so'zlovchining muloqot maqsadini, u bajarayotgan nutqiy harakat mazmunini anglash qiyin bo'lar edi" [15]. Bunday holatda minnatdorchilik nutqiy aktida qanday kommunikativ maqsad yetakchilik qilayotganligiga e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

References

1. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.33.
2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 81.
3. Варфоломеева И.В. Дискурсивное событие выражения благодарности в естественной коммуникации в английском и русском языках // www.gramota.net/materials/1/2010/11-1/49.html
4. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-129.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 83.
6. Ҳақимов М., Бурҳанова М. Нутқий актлар имплицит структура бирлиги сифатида // Сўз санъати, – Тошкент. 2021. – №4. – Б. 182.
7. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. Вып. XVII. – С. 183.
8. Searle J.R. Expression and Meaning. Studies in the theory of speech acts. – New York: Cambridge University Press, 1979. – P. 15.
9. Bach K. Linguistic Communication and Speech Acts / K. Bach, R. Harnish. – L., Cambridge: MIT Press, 1980. – 327 p.
10. Wunderlich D. Modalisierte Sprechakte // G. Brünner, A. Redder Brünner, Redder Studien zur Verwendung der Modalverben mit einem Beitrag von Dieter Wunderlich. – Tübingen: Narr, 1983. – P. 226-245.
11. Leech G. Principles of Pragmatics. – London & New York: Longman, 1983. – P. 104-105.
12. Кивенко И. Иллокутивные цели речевого акта благодарности (на материале англоязычного художественного дискурса) // <https://www.sworld.com.ua/index.php/philosophy-and-philology-412/linguistics-and-foreign-languages-in-the-world-today-412/15046-412-0847>
13. Кивенко И. Иллокутивные цели речевого акта благодарности (на материале англоязычного художественного дискурса) //

<https://www.sworld.com.ua/index.php/philosophy-and-philology-412/linguistics-and-foreign-languages-in-the-world-today-412/15046-412-0847>

14. Ҳақимов М., Бурҳанова М. Нутқий актлар имплицит структура бирлиги сифатида // Сўз санъати, – Тошкент. 2021. – №4. – Б. 182.

15. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.